

Анотація

Салтик Г. О. Внесок інтелігенції в збереження і примноження культурно-історичних традицій Курського краю: історіографічний аспект.

У статті представлений огляд наукових публікацій курських учених – істориків, культурологів, філологів і краєзнавців, в яких досліджуються різні проблеми культурного розвитку Курського краю – одного з найбільших регіонів Росії.

Ключові слова: культура, історико-культурні процеси, народна, художня і православна культура, духовно-моральне виховання, інтелігенція.

Summary

Saltyk Galina. The intelligentsia's contribution into preservation and increase cultural and historical traditions of the Kursk region: historiography aspect.

The article tells about one of the sociocultural mission of intelligentsia, which includes keeping, organizing and distributing of historical resources, saving the historical past. The contribution scientific intelligentsia in the saving of cultural-historical traditions of the region is shown on the example of the historical research of Kursk region culture as a part of the regional historiography. The author analyses the publications of regional ethnographers and scientists, such as: historians, archaeologists, culturologists, philosophers and linguists, in which different historical problems of one of the greatest regions of Russia are being researched. The achievements of the basic scientific schools are described and the contribution of intelligentsia in restoration of the long past of Nightingale region is shown.

Keywords: culture, historical and cultural process, folk, artistic and orthodox culture, spiritual and moral education, intellectuals.

УДК 342.3(477)(091)

Анатолій ТКАЧЕНКО

ЗАПОРІЗЬКА СІЧ ЯК ФЕНОМЕН ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

У пропонованому дописі мова йде про Запорізьку Січ як військово-політичну організацію українського козацтва, про її державність як унікальне явище в історії. Аналізуються її витоки, особливості формування і функціонування. Наголошується, що демократичні засади запорізького козацтва та самобутній державний устрій стали основою формування християнської козацької республіки.

Ключові слова: Запорізька Січ, християнська козацька республіка, козацька держава, військово-адміністративне управління, організаційна структура Січі.

Постановка проблеми. Складовою частиною української ментальності є загальноцивілізаційні морально-етичні норми, зокрема такі,

як свобода й демократія, у формуванні яких важливе місце належить державотворенню. Поєднання зазначених процесів і явищ було властиве Запорізькій Січі. Козацтво, яке було соціальною основою державності, створило могутні збройні сили, що стали однією з підвалин держави. Державність, яка була створена на Запорізькій Січі, була унікальним явищем не лише в Європейській, але й у світовій історії. Проте і до цього часу факт її існування викликає неоднозначні оцінки, які діаметрально протилежні – від її ідеалізації до фактичного заперечення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій дає підстави стверджувати, що до факту існування державності на Запорізькій Січі зверталися видатні вчені [3; 5; 7; 13 та ін.], намагаючись зрозуміти її феномен. Це й не дивно, адже козацтво, що створило цю державність, існувало як соціальне явище не одне століття. А козацька державність, також проіснувавши декілька століть, уже цим фактом викликає до себе жвавий інтерес і залишається ментально значущою подією в історії українського народу і помітним напрямом історіографії.

Окреме місце в історіографії займає проблема щодо генези козацької держави. На думку таких істориків, як І. Крип'якевич, Н. Полонська-Василенко, Л. Окіншевич та ін., українська козацька держава (Запорізька Січ) з'явилася ще в XVI ст. В. Липинський вважав, що козащина “ставала поволі в національно чужій Речі Посполитій державою в державі” [3]. Гійом Сансон (1633–†1703) – географ французького короля, відомий картами Європи і Африки, одну із мап України, видану в 1674 році, назвав “Ukraine Pays Des Cosaques” (“Україна – держава козаків”).

Проте якщо до самого козацтва у науковій літературі ставлення в цілому достатньо толерантне, то до факту наявності у нього власної державності серед науковців єдиної думки немає. “Скептики”, звертаючи передусім увагу на відсутність низки ознак державності, заодно заперечують і факт її наявності. У польській історіографії козацтво, зокрема, нерідко було представлено виключно як стихійна сила, спрямована взагалі на руйнацію державних засад [14]. Тому для встановлення істини заслуговує на увагу визначення ролі і місця козацтва у процесі державотворення в Україні.

Метою даної статті є з'ясування передумов утворення державності на Запорізькій Січі та аналіз її складових як феномену державотворення на теренах України у період Середньовіччя.

Виклад основного матеріалу. У багатовіковій історії України важливе місце належить козацтву. Ґрунтуючись на глибоких історичних традиціях, воно відродило перерваний іноземними загарбниками державотворчий процес в Україні [12]. Проте при його оцінці доволі часто

сучасне розуміння поняття “держави” намагаються застосувати й до козацької. Вивчення ж державотворення в історії козацтва, передусім, потребує дотримання фактора часу. Неприпустимо переносити поняття і явища пізнішої епохи на попередню, від чого застерігав ще В. Антонович [1, с. 186]. У той же час видається необґрунтованим твердження, що козацтво створило повноцінну державу. У цьому контексті доречно вживати слово “державність”.

Отже, Запорізька Січ стала місцем, де козацтво продовжило державницькі традиції України. Тут сформувалася нова українська (козацька) державність. Загальновідомо, що головними ознаками держави є існування особливої системи органів та установ, що виконують функції державної влади; право, що закріплює певну систему норм, санкціонованих державою; певна територія, на яку поширюється юрисдикція даної держави. Усі ці ознаки були притаманні Січі, а специфічні історичні умови та обставини життя запорожців зумовили неповторний імідж козацької державності. Козацтво створило власну військово-політичну і господарську організацію, поступово перетворюючи її у своєрідну державу зі значними підконтрольними територіями, багатотисячною армією, адміністративним апаратом, скарбницею, звичаєвим правом та символікою.

Козацька державність у науковій літературі аналізується у двох формах – Запорізькій Січі і Гетьманській державі, яка виникла в середині XVII ст. У пропонованому матеріалі мова йтиме про державність, що виникла на Запорізькій Січі. Про неї прийнято говорити як про українську козацьку республіку [7; 10; 11], яка виникла на Наддніпрянщині в перші десятиліття XVI ст. Характерно, що всі державні утворення до того часу, та, власне, і після утворювалися в умовах, коли суспільство набувало ознак цивілізованості. Очевидно тут слід поставити ключове для розуміння державотворення у той час питання щодо ознак цивілізації у козацтва. Адже відомо, що воно формувалося на окраїні суспільного життя з рухливих, не конформних елементів як маргінальний прошарок населення. Застосування поняття “цивілізація” щодо козацтва за таких обставин на перший погляд видається досить проблематичним. Проте, з іншого боку, попри те, що козацтво було інкорпороване до тогочасної станової структури, останньої третини XVI ст. воно набирає певних організаційних форм. Протягом XVI ст. козаччина перетворюється на суспільну верству, а з кінця XVI ст. тут відбувається формування організації, державницьких структур. До кінця XVI – початку XVII ст. Запорізька Січ перетворилася в оригінальну воєнну общину, якої не знала жодна країна світу, а до XVIII ст. у ній почали утворюватись елементи державності [8].

Українське козацтво виникло в умовах, коли Україна втратила державність, а її землі захопили кілька держав. Виникнення військово-політичної організації козацтва на українських землях, що входили до Великого князівства Литовського і де не було князівської адміністрації, а також інших станів суспільства, дало можливість запорожцям вільно вибирати суспільно-політичний устрій.

Передумовою створення державності в козацтва був селянський демократизм, на засадах якого відбувалося створення нової суспільної організації – козацьких громад, де всі вважалися вільними і рівними у користуванні землею та промисловими угіддями, мали однакові права на участь у самоврядуванні. На Запоріжжі не існувало ні феодалної власності на землю, ні кріпацтва; панувала формальна рівність між усіма козаками (права користування землею та іншими угіддями, брати участь у радах та ін). Освоюючи степові простори, козаки, всупереч панівному феодалному способу виробництва, розвивали власне господарство, що базувалося на вільнонайманій праці. Звертає на себе увагу і та обставина, що в суспільному устрої Запоріжжя базувалося на переказах, легендах та звичаях.

До кінця XVI – початку XVII століть Запорізька Січ перетворилася в оригінальну воєнну общину, якої не знала ні одна країна світу, в якій формувались елементи державності. Селянський демократизм поступово набрав рис військово-козачого демократизму, що ґрунтувався на демократичних традиціях державності предків; звичаєвому праві; елементах народоправства у вигляді віча; соборності, колективізму, громадській солідарності, суспільній власності на землю; свободолюбстві, потягу до рівності людей, братстві, справедливості в досить розвинутому общинно-громадському житті; принципах виборності владних органів; децентралізації політичної влади, що проявлялася в розгалуженій системі місцевого самоврядування, автономізації окремих громад і регіонів, їх федералізації і навіть конфедералізації; поєднанні монархічних і аристократичних форм правління.

За формою правління це була демократична республіка, яка найбільше відповідала світоглядним засадам козацтва. Тут діяв самобутній державний устрій, що виключав узурпацію влади козацькою старшиною, передбачаючи щорічні звіти та перевибори всіх посадових осіб. Усіх їх козацтво сприймало винятково через призму усталених звичаїв та традицій. Демократизм Січі проявлявся у тому, що козацтво було джерелом влади; принципі рівності козацтва на Січовій Раді; устрої Січі, формуванні куренів і поділі земель; виборності органів влади й управління. У пізніші часи демократичні традиції козацтва були дещо обмежені зростанням значення козацької старшини.

Демократичні засади запорізького козацтва стали основою формування християнської козацької республіки. У той час, коли у країнах Європи панували монархії, у козацтва існувала республіканська форма правління та всі основні, характерні для республіки елементи самостійного державного устрою [9]. На Запоріжжі існувала республіканська форма правління, оскільки функціонувала козацька рада; існував відповідний військовий і адміністративний устрій та судочинство. Важливою характеристикою державності була виборна система органів управління. Контроль за їх діяльністю здійснювала козацька рада. Запорізька Січ мала ознаки державності, власну територію і військо, яке охороняло її кордони, свій уряд, який виконував законодавчі, виконавчі та судові функції, свою символіку (прапор і герб), скарбницю.

З усього видно, що на Січі існувала своєрідна держава, яка в умовах панування середньовічних монархій була демократичною республікою. Її особливістю було те, що за своїм характером вона була військово-демократичною республікою, яка найбільше відповідала потребам козацтва в тогочасних умовах існування. Особливістю ж державної системи було те, що народилася вона із військової організації, тому державні органи, адміністративно-територіальна система, посади були як військовими одиницями, так і державними.

Варто, на нашу думку, звернути увагу на те, що козацтво навряд чи знало Полібія та його концепцію про “найліпшу” форму держави з відповідним поділом влад. Мова йде про поєднання рис царства, аристократії та демократії. Однак, як це не дивно, на Січі існували ознаки монархії, оскільки на чолі стояв кошовий отаман; аристократії, бо існувала Рада військової старшини; демократії, що підтверджує наявність Січової Ради.

З іншого боку, в козацькому самоврядуванні майже за два століття до появи концепції Монтеск'є можна виокремити елементи розвинутої демократії та класичного розподілу влади: “законодавчої” – військова Рада; “виконавчої” – кошовий отаман, січова військова старшина; “судової” – військовий суддя, паланочні судді.

Запорозька Січ значно відрізнялася від більшості тогочасних феодалних держав. Замість феодалного примусу, який ґрунтувався на закріпаченні й примусовій праці, в ній утвердилися принципи найманої праці. За внутрішнім устроєм козацька держава була своєрідним військовим товариством. Вона мала власні збройні сили – запорізьке військо. Козацтво, передусім, було військовою структурою, тому його організація відбилась і на його державності. Отже, ми можемо констатувати той факт, що якщо у середньовічній державі система управління мала в основному цивільний характер, то у козацтва вона була з

яскраво вираженим військовим характером. Майже всі посадовці як на Січі, так і в паланках виконували військові функції.

Військо запорізьке низове мало два поділи: військовий і територіальний. У другій половині XVI ст. Січ мала чітку військову організацію. Все запорізьке військо ділилося на курені, із яких складався адміністративний поділ у самій Січі. Військовий складався із 38 куренів. На чолі куреня стояв курінний отаман. Посада курінного давала право бути обраним кошовим. Кожен курінь мав свою корогу. Курінь збирався на курінну раду – “сходку”. Запорізьке військо втягувало в себе своєвільні маси і зв’язувало їх своєю організацією і ідеологією.

Запорізька Січ у XVIII ст. за розмірами площі наближалася до острівної Англії. Територія Запоріжжя постійно змінювалася, кордони переносилися. Проте це не може стати на заваді визнання козацької державності, оскільки у багатьох кочових народів кордони були постійно рухливими, а існування державності все ж таки визнавалося. Територія козацької держави називалася землями Війська Запорізького або Вільностями Війська Запорізького й простягалася від Південного Бугу на заході до Кальміусу в Приазов’ї на сході. На півночі її межа пролягала по річці Оріль (на Лівобережжі) та верхів’ях річок Інгул та Інгулець (на Правобережжі). У XVIII ст. територія Запорізької Січі поділялася на декілька адміністративно-територіальних одиниць, які називалися паланками [6]. До 1768 р. паланок було 5, після 1768 р. з’явилося ще три. У кінці існування Запорізької Січі було створено ще дві паланки. Отже, усіх їх було 10, у тому числі 7 на Лівобережжі і 3 на Правобережжі. Центром паланки була слобода, де містилася військова залога і мешкала старшина. У слободах скликалися паланочні ради.

Організаційна структура Січі включала наступні сегменти: Загальна військова Рада, яка була вищим адміністративним, законодавчим і судовим органом. У козацькій державі їй належала вся повнота влади, причому право голосу на ній мав кожен запорожець. Саме тому козацьку державу визначають як республіку. Ради відбувалися двічі-тричі на рік: на початку січня, другого-третього дня після Великодня, 1(14) жовтня (на свято Покрови). У разі потреби ради могли скликатися і в інший час.

Рішення Ради було рішенням війська і мало обов’язковий характер. У функції Ради входило керування всіма важливими питаннями життя Січі, визначення її внутрішньої і зовнішньої політики, вирішення питань миру й війни. Вона приймала й відправляла посольства, здійснювала судочинство. У другій половині XVIII ст. стали скликатися “чорні Ради”, рішення яких було обов’язковим для старшини.

На загальній військовій Раді проводилися вибори військової старшини, до якої належали кошовий отаман, військовий суддя, військовий писар і військовий осавул. За військовою старшиною йшли військові службовці: військовий обозний, військовий довбиш, військовий пушкар, військовий тлумач, військові шафари перевозів, військовий кантаржій, булавничий, бунчужний, хорунжий.

Окрім військових службовців, на Січі існувала похідна і паланкова старшина. До її складу входили полковник (сердюк), осавул, писар. Символом влади старшини були клейноди.

Державність на Запорізькій Січі характеризувалася наявністю власного військово-адміністративного управління, виборністю військової старшини, судовою, військовою системою, наявністю дипломатичних зносин з іноземними державами.

Важливе значення у зростанні державотворчої ролі козацтва мав захист ним релігійних прав українського народу. Зокрема, обороняючи православну церкву, козаччина об'єднувала всі верстви, які обстоювали релігійні інтереси українського народу. Взаємовплив волелюбних і національно-релігійних засад лежить не тільки в основі світобачення козаків, а є своєрідним ідеологічним фундаментом усієї будови козацької держави. Між православ'ям і козацтвом існував глибинний зв'язок, козацький устрій мав демократичний характер, і тому Запорозьку Січ цілком обґрунтовано можна назвати християнською демократичною республікою [5].

Козаччина виконувала важливу для держави охоронну функцію територій, що граничили зі східними деспотіями. Тому, крім захисника інтересів християнства, козацтво забезпечувало оборону кордонів.

Запорізька Січ відігравала помітну роль у міжнародних справах. Зв'язки із Січчю встановили уряди Австрії, Венеції, Московщини, Туреччини, Молдавії, Трансильванії, Швеції, Кримського ханства, Персії та інших країн. Козаки воювали в Європі на боці Австрії, Франції, Іспанії. Запорожці заключили воєнний союз з донським козацтвом, координуючи з ним воєнні акції проти Кримського ханства й Османської імперії. Запорізька Січ активно втручалася в непрості відносини між Кримом і Туреччиною.

Козацька форма державності мала свої особливості. По-перше, вона виникла не на етнічній, а на морально-психологічній основі. Людей об'єднала не сила державної влади, а духовна спорідненість [4, с. 131]. По-друге, Запорізька Січ була деформованим варіантом державності, оскільки для неї притаманним був інтенсивний розвиток військової сфери. При цьому формування могутнього війська та озброєння відбувалося в умовах примітивного економічного сектору, який характеризувався

відсутністю власної фінансової і податкової системи, грошей, міст, розвинуті інфраструктури [2, с. 236–237].

В умовах політичної нестабільності, коли централізм Української держави був ще тільки ідеєю, широкий демократизм, як виявилось, згубно вплинув на процес розбудови державності. Козацька держава виявилася не готовою до об'єднавчого процесу в рамках єдиної соборної держави. Українському козацтву не вдалося створити рівноправне суспільство. Відсутнім був також інститут сім'ї. При цьому ця обставина звертає до себе особливу увагу, адже те, що запорожці не допускали на Січ жінок, робило її подібною до монастиря. Проте не можна не враховувати і того, що Січове військо було своєрідним лицарським орденом, що вимагав від своїх членів особливої дисципліни і самопошви.

Таким чином, Запоріжжя стало зародком нової української державності. Козацька християнська республіка Запорізька Січ відіграла важливу роль в історії українського народу, насамперед у його національно-визвольній боротьбі, в розвитку Збройних сил України, в освоєнні та заселенні степових просторів України. Козацтво сформувало гнучкий механізм втілення в життя демократичних принципів державотворення.

Література

1. Антонович В. Неизвестный доселе гетман и его приказ / В. Антонович // Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К. : Либідь, 1995. – С. 185–189.
2. Котова Н. Історія України : навч. посібник / Н. Котова. – Х. : Одісей, 2005. – 413 с.
3. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / В. Липинський. – К. : Київ – Філадельфія, 1995. – 470 с.
4. Маланій О. Я. Вплив християнства на розвиток державно-правової думки козацької доби / О. Я. Маланій // Університетські наукові записки. Часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. – 2009. – № 1. – С. 128–135.
5. Наливайко Д. Козацька християнська республіка / Д. Наливайко. – К. : Дніпро, 1992. – 495 с.
6. Слабченко М. Паланкова організація Запорізьких вольностей / М. Слабченко // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – К., 1928. – Вип. VI. – С. 41–54.
7. Смолій В. А. Українська козацька держава / В. А. Смолій // Український історичний журнал. – 1991. – № 4. – С. 19.
8. Смолій В. А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті / В. А. Смолій // Український історичний журнал. – 1991. – № 5. – С. 61–72.
9. Снігир В. Славетна Запорізька республіка / В. Снігир // Урядовий кур'єр. – 2006. – 13 жовтня. – С. 13.
10. Українська козацька держава : матеріали Четвертих Всеукраїнських читань. – Київ – Черкаси, 1994. – 200 с.

11. Черкас Б. В. Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку / Б. В. Черкас // Український історичний журнал. – 2004. – № 1. – С. 131–132.
 12. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/coss1/shch01.htm>
 13. Яворницький (Еварницький) Д. Історія запорізьких козаків : в 3 т. / Д. Яворницький (Еварницький). – Львів : Світ, 1990–1992. – 321+392+456 с.
 14. Gawroński R. Fr. Obszar, zalundnienie i tworzenie się kozaczyzny / R. Fr. Gawroński. – Kraków, 1914. – 324 s.
 15. Gawroński R. Fr. Geneza i rozwój idei kozactwa i kozaczyzny w XVI wieku / R. Fr. Gawroński. – Warszawa, 1924. – 375 s.
- Отримано 01.06.2012

Summary

Tkachenko Anatoliy. Zaporoz'ka Sich as statehood phenomenon.

In the suggested article is said about Zaporoz'ka Sich as the military and political organization of Ukrainian Cossacks, about its statehood as the unique phenomenon in the history. It is analyzed its background, the peculiarities of its formation and functioning. The author proves that regarding its nature Zaporoz'ka Sich was military-democratic republic and had all the attributes of the statehood – its own territory, military and administrative governance, court and military system, its government that carried out legislative, executive and judicial functions, its symbols, treasure house, diplomatic relations with foreign countries, that enables to single out the elements of the developed democracy and classical separation of power. It is stressed, that democratic foundations of Zaporoz'hya Cossacks and distinctive state structure became the basis of the Christian Cossacks republic formation.

Keywords: *Zaporoz'ka Sich, Cossacks Christian Republic, Cossack State, military governance, Zaporoz'ka Sich organizational structure.*

УДК 94(470)

Павло ТОВСТУХА

ВИТОКИ І ВИЯВИ БІЛЬШОВИЦЬКОГО РАДИКАЛІЗМУ Й НЕТЕРПИМОСТІ

У статті йде мова про тенденцію взаємозв'язку між революційними ідеями в Росії в XIX столітті і більшовизмом на початку XX ст.

Ключові слова: *більшовизм, радикалізм, нетерпимість, революція, комунізм.*

Постановка проблеми. У нашого сучасника, який практично кожного дня стикається з політикою, не може не виникнути запитання – звідки беруться такі риси, як безпринципність, цинізм, а часом і невігластво у багатьох сучасних політиків? Більшість з них, як відомо,